REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 8 | ISSUE - 4 | JANUARY - 2019

अनुसूचित जातीचे सामाजिक व आर्थिक अध्ययन – एक अभ्यास

जयदिप लिंबराज गायकवाड

गोषवाराः

भारतीय समाजात जात हा प्रमुख घटक असल्याचे दिसते. अनादी काळापासून प्रत्येक व्यक्तीला ओळखण्यासाठी जात हा घटक मानला जातो. जातिव्यवस्था हे भारतीय समाजाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. जातिव्यवस्था ही भारतीय समाजातील सर्वात महत्वाची सामाजिक संस्था आहे. भारतातील सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनाचा रंग जातिव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. व्यक्तीची जीवनशैली आणि सामाजिक संबंध जातीवरून ठरतात. त्यामुळे जातिव्यवस्था हा भारतीय समाजाचा अविभाज्य भाग आहे आणि तो भारतीय समाजाचा पाया आहे. त्यांच्या गरजा, समस्या, समस्या एकट्याने कोणी सोडवू शकत नाही, अनेक मर्यादा आहेत. त्यामुळे व्यक्ती एकट्या राहत नाहीत तर एकत्र राहतात. मानवी नातेसंबंध सुसंघटित असताना समता निर्माण होते. त्याचप्रमाणे भारतीय समाज अस्तित्वात आला आहे. कालांतराने भारतीय समाजात 'जात आणि वर्णव्यवस्था' निर्माण झाली आणि भारतीय समाज जाती आणि वर्णव्यवस्थेत मर्यादित झाला.

प्रस्तावनाः

भारतीय समाज अतिशय प्राचीन आणि तितकाच गुंतागुंतीचा आहे. याला जवळपास पाच हजार वर्षे झाली आहेत. भारतात हिंदू धर्माचे प्राबल्य आहे. हिंदू धर्माने प्राचीन काळापासून भारतात आपले वर्चस्व आणि अस्तित्व कायम ठेवले आहे. हिंदू धर्माच्या संक्रमण काळात उदयास आलेल्या 'जातिव्यवस्था आणि वर्णव्यवस्था'ने भारतीय समाजात उच्च–नीच, श्रेष्ठ–कनिष्ठ, अस्पृश्य, गुलाम–गुलाम असे समूह निर्माण करून चढ–उतारांची विषम व्यवस्था निर्माण केली. त्यामुळे संपूर्ण भारतीय हिंदू समाज विविध जाती आणि पोटजातींमध्ये विभागला गेला आणि हिंदू धर्म हा जातिव्यवस्थेचा जनसमुदाय बनला.

भारतीय समाजात जातिव्यवस्थेचा उगमः

भारतीय समाजातील जातीच्या निर्मितीचा अभ्यास दर्शवतो की भारतीय समाजात जातीची उत्पत्ती नेमकी केव्हा झाली हे सांगणे फार कठीण आहे. परंतु जातिव्यवस्था भारतीय समाजात खोलवर रुजलेली आहे आणि ती भारतीय समाजाचा अविभाज्य भाग बनली आहे. बाबा महाराज सातारकर यांनी श्जातश या शब्दाची व्याख्या अतिशय सोप्या आणि वाक्प्रचारात केली, 'जे मनातून जात नाही ती जात.' जोपर्यंत तो स्वतःला इतर प्राण्यांपेक्षा श्रेष्ठ समजतो तोपर्यंत माणूस बरा होता. पण जेव्हा एक माणूस दुसऱ्यापेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ समजू लागला तेव्हा दुसऱ्याने विष टाकला आणि त्यातून सामाजिक विषमतेचे विषारी वृक्ष तयार झाले.

भारतात जातीव्यवस्थेचा उगम कसा झाला याचा इतिहास पाहायचा असेल तर फार मागे जावे लागेल.

हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत, अरबी समुद्राच्या दक्षिण–उत्तर आणि पूर्व–पश्चिम ते बर्मापर्यंत भारतावर अस्ताव्यस्त आक्रमण झाले. किंवा आक्रमकांनी या देशाला अक्षरशः लुटले. अंदाजे हे. १५०० वर्षांपूर्वी भारतावर द्रविड (आर्येतर) राज्य होते. त्यांची संस्कृती सर्वांगीण विकसित झाली. हडप्पा आणि मोहजोंदडो येथील उत्खननावरून हे स्पष्ट होते. त्यावेळी आर्यांनी भारतावर आक्रमण केले. त्या काळातील अनार्य (द्रविड) हे आजच्या बहुजन समाजाचे लोक आहेत. जो बंधुता, विज्ञान, समता आणि न्याय यांचे कट्टर समर्थक होते. त्या काळात जातीभेद नव्हता.

अनार्य (द्रविड) शांतताप्रिय असल्यामुळे त्यांना हिंसा माहीत नव्हती. अशा वेळी तुम्ही, हिंसक सेनानी, अनार्यावर निर्दयीपणे हल्ला केला. द्रविडच्या अन्यायी अत्याचाराला घाबरून जे जंगलात आणि डोंगरावर गेले ते आजचे आदिवासी झाले आहेत. जो तुमच्याशी लढला. त्यांच्यावर बळजबरीने गुलामगिरीचे व सेवेचे काम सोपविण्यात आले. ज्या द्रविडांनी लवकर हार पत्करली त्यांच्यावर जबरदस्तीने शेती, लोखंडी वस्तू बनवणे, जलवाहतूक, कपडे धुणे, भांडी धुणे, घरे बांधणे इत्यादी पुढील कामे सोपविण्यात आली. या द्रविडांनी दीर्घकाळ संघर्ष केला आणि गुलाम होण्यास नकार दिला. या सर्व प्रक्रियेतून वाचलेल्यांना मलमूत्र साफ करणे, डोक्यावरून मलमूत्र वाहून नेणे, स्निफिंग इत्यादी जगातील सर्वात घाणेरडी कामे करणे भाग पडले, जे आजचे मेहतर, भंगी किंवा वाल्मिकी आहेत.

भारतातील जातिव्यवस्थाः

भारतीय जाती व्यवस्था ही भारतीय समाजाची पायाभूत व्यवस्था आहे. प्राचीन भारतात ह्या व्यवस्थेचा विकास झाला आणि ती पुढे मध्ययुगीन काळात, आधुनिक पूर्व काळात आणि आधुनिक काळात बदलत गेली असे मानले जाते. ह्या व्यवस्थेतील मोठी संरचनात्मक स्थित्यंतरे मुघल साम्राज्याच्या काळात आणि ब्रिटिश साम्राज्याच्या काळात झाली आहेत असे मानले जाते. ह्या व्यवस्थेला मात देण्यासाठी आजच्या भारतीय समाजामध्ये राजकीय, शैक्षणिक आणि सामाजिक पातळ्यांवर आरक्षणाची व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. जाती व्यवस्था दोन भिन्न संकल्पनांपासून बनलेली आहे, वर्ण व्यवस्था आणि जाती व्यवस्था वास्तविक पहाता ह्या सामाजिक स्तरीकरणाच्या विश्लेषणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या दोन वेगवेगळ्या पद्धती आहेत.

सध्या अस्तित्वात असलेली जाती व्यवस्था ही मुगल काळाच्या अंताकडे आणि ब्रिटिश काळाच्या सुरुवातीला भारतीय समाजामध्ये झालेल्या अनेक स्थित्यंतरातून निर्माण झालेली आहे. मुघल साम्राज्याच्या अंताच्या काळामध्ये अनेक शक्तिशाली व्यक्तीचा आणि गटांचा उदय झाला. त्यांनी स्वतः राजेशाही, धर्ममार्तंड आणि ब्राह्मण यांच्या बरोबरीने उभे राहाण्याची ताकद कमावली होती, ह्या सामाजिक बदलामुळे अनेक जातिबाह्य गटांमध्ये ही जातीय अस्मितांची निर्मिती व्हायला मदत झाली. ब्रिटिश काळात ह्याच सामाजिक स्थित्यंतराचे ब्रिटिशांनी आणलेल्या प्रशासकीय व्यवस्थेमध्ये स्थिर अश्या जाती घडविण्यामध्ये रूपांतरण झाले. १८६० आणि १९२० दरम्यान, ब्रिटीशांनी भारतीय समाजाला जातीय स्तरावर वेगवेगळे मांडायला सुरूवात केली होती, त्यातूनच प्रशासकीय पदे आणि कामे ही फक्त उच्च जातीय लोकांनाच देण्याचा पायंडा त्यांनी पाडला. ज्याचा परिणाम स्वरूप १९२० साली मोठ्या प्रमाणात समाजातून विरोध निर्माण झाला आणि ब्रिटीशांना त्यांच्या ह्या धोरणामध्ये बदल करावा लागला आणि त्यापुढे ब्रिटीशांनी सरकारी नोकऱ्यांच्या काही पदांवर आणि एकूण पदातील काही टक्के पदांवर खालच्या जातीच्या लोकांनाही घ्यायला सुरुवात केली आणि आरक्षणाची सुरुवात केली.

भारताला स्वातंर्त्य मिळाल्यावर अनेक बदल झाले ज्यामध्ये अनुसूचित जाती आणि जमातींची एक यादीच भारत सरकारने तयार केली आणि त्यानुसार जाती आधारित आरक्षणे सरकारी नोकऱ्या आणि शिक्षणाच्या बाबतीत लागू करण्यात आली. १९५० पासून भारत सरकारने अनेक कायदे आणि सामाजिक उपक्रम खालच्या जातीच्या गटांच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीमध्ये सुधारणा आणण्यासाठी निर्माण केले. ही शैक्षणिक, सरकारी पदांमधील आरक्षणे आणि इतर सोयी सुविधा ह्या वंशपरंपरेने विशिष्ट जातीतील लोकांना मिळतील आणि ह्या सेवा–सुविधा लाभार्थ्यांकडून इतर दुसऱ्या कोणाला देता येणार नाहीत अशा स्वरूपाच्या होत्या. जातीय पातळीवर भेदभाव करणे हे भारतीय संविधानाच्या कलम १५ नुसार बेकायदेशीर ठरवण्यात आलेले आहे इतकेच नव्हे तर भारत सरकारच्या विविध संस्थांद्वारे जातीय हिंसाचारा बाबतच्या घटनांची माहिती एकत्र करून त्यावर लक्ष ठेवले जाते.

अस्पृश्यतेचा उगम आणि विकासः

मानवी संस्कृतीत आणि भारतीय मानवी संस्कृतीत जातीपेक्षा भयंकर रोग आहे. याला श्अस्पृश्यताश म्हणतात. अस्पृश्यता या शब्दाला इंग्रजीत 'अनटचबिलिटी' असे म्हणतात. भारतात जातीव्यवस्थेच्या बाहेरील आणि जातिव्यवस्थेच्या तळाशी असलेला समाज अस्पृश्य मानला जातो. भारतात, अस्पृश्यांना शूद्र, अस्पृश्य, हरिजन, दलित, पाचवा वर्ण, मागास जाती, मागासवर्गीय आणि इतर अनेक असे संबोधले जाते. भारतीय इतिहासाचा आढावा घेतल्यास अस्पृश्यता आणि अस्पृश्य जातींची माहिती परदेशी प्रवाशांच्या प्रवासवर्णनातून मिळते. संस्कृत काव्य आणि धर्मग्रंथांमध्येही ते आढळते. त्याचप्रमाणे भारतीय इतिहासाच्या विविध कालखंडावरील उपलब्ध ऐतिहासिक ग्रंथांमध्ये अस्पृश्यांच्या राहणीमानाची माहिती मिळते. पण हे लोक अस्पृश्य कधी आणि का झाले? या प्रश्नाचे उत्तर नाही. काही ब्रिटिश जनगणना अधिकारी, समाजशास्त्रज्ञ आणि शास्त्रज्ञांनी या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. पण त्यातून कोणताही स्पष्ट निष्कर्ष काढता येत नाही. त्यामुळे भारतीय अस्पृश्यतेचा उगम आणि विकास याबाबत महर्षी व्ही.आर. शिंदे आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संशोधन प्रमाण मानावे लागेल. महर्षी शिदे आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आणि त्यांचा अस्पृश्यतेचा सिद्धांत सारखाच असल्याचे दिसून आले. परंतु अस्पृश्यांच्या संदर्भात हा एकमेव मजकूर उपलब्ध आहे. तर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अस्पृश्यांची उत्पत्ती आणि विकास समजून घेण्यासाठी हाच मजकूर आजही आधार मानला जातो.

अस्पृश्यतेचा अर्थः

अस्पृश्य म्हणजे, "अस्पृश्य होय" डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील अस्पृश्यतेच्या स्वरूपावर चर्चा करण्यापूर्वी जगातील इतर देशांमध्ये अस्पृश्यता होती का? या प्रश्नाकडे लक्ष दिले आहे. त्यांनी युनायटेड स्टेट्स, आफ्रिका, युगांडा, मलाया, ऑस्ट्रेलिया, स्पार्टा, न्यूझीलंड आणि फिजीला भेट दिली. इजिप्त, ग्रीस आणि रोम येथील आदिम प्राचीन जमाती आणि लोकांचा विचार आणि शुद्धीकरणाचा एकच नमुना त्या समाजात प्रचलित होता, त्यामुळे कुरूपता, भ्रष्टाचार, गुलामगिरी आणि अशा गलिच्छतेपासून मुक्त होण्याची भावना बहुतेक अस्पृश्यांमध्ये निहित होती. परंतु हिंदूंमध्ये अस्पृश्यता ही एक विचित्र घटना आहे. जगाच्या इतर भागांतील मानवतेने ही समस्या कधीच अनुभवली नाही, असे ते म्हणाले.

हिंदू समाजात अस्पृश्यता दोन भिन्न विचारांनुसार पाळली जाते. एक तात्पुरत्या कल्पनेवर आधारित तर दुसरी कायमस्वरूपी. तात्पुरता अस्पृश्यता संबंध बीटल किंवा अस्पृश्यतेचा विशिष्ट कालावधी संपला आहे जेणेकरून व्यक्ती पुन्हा त्या वस्तूला स्पर्श करू शकेल. अशी कुरूपता म्हणजे मासिक पाळीतील स्त्रीच्या बाबतीत तात्पुरती अस्पृश्यता, मृत्यूचे दहा दिवस, जन्म देणाऱ्या स्त्रीच्या घरी चाळीस दिवस न जाणे, अशुद्ध वस्तू, अशुद्ध व्यक्तीने स्पर्श केलेली वस्तू इत्यादी. त्यामुळे अस्पृश्यता यावर आधारित होती. कायमचे तत्त्व एका मोठ्या विचित्र आणि भ्रामक कल्पनेवर आधारित होते. म्हणजे हिंदू समाजातील काही जातींना अस्पृश्य म्हणून कायमचे वगळणे. अशी विषमता जगात अतुलनीय होती. अस्पृश्य जातींना शतकानुशतके अस्पृश्य घोषित करण्यात आले होते. अस्पृश्यता म्हणजे कोणत्याही सामाजिक, आर्थिक किंवा राजकीय कारणास्तव एका वर्गाची अधोगती, दुसऱ्या वर्गाला अत्यंत खालच्या दर्जाचा, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक अधिकारांपासून वंचित ठेवणे आणि नंतर मानवतेला खालच्या वर्गाशी स्पर्श करणे, पालनपोषण करणे किंवा स्थायिक होण्यास अपात्र करणे होय. अस्पृश्य जातींना समाजात सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश करण्यास आणि स्पर्श करण्यास मनाई होती. तसेच मंदिराचे प्रवेशद्वार सार्वजनिक विहिरी आणि जलाशय पाण्याने भरण्यासाठी होते. पेशवाईच्या काळात ही अस्पृश्यता अत्यंत खालच्या पातळीवर पोहोचली होती. पेशवाईच्या काळात अस्पृश्यांची जी स्थिती होती त्यावरून हे स्पष्ट होते. भारतात पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले.

अनुसूचितजातीः

साधारणपणे अनुसूचित जाती या पूर्वाश्रमातील अस्पृश्य जाती होत्या. श्अस्पृश्यश ही संकल्पना १६३१ पूर्वी डिप्रेस्ड क्लासेस म्हणून ओळखली जात होती, परंतु या शब्दाच्या वापरावर बरीच टीका झाली होती, 'आउट कास्ट' हा शब्द वापरतानाही तीच परिस्थिती निर्माण होते, त्यामुळे आसामच्या जनगणना अधीक्षकांनी बाह्य जातीची पर्यायी संकल्पना सुचवली. या संकल्पनेचे जनक डॉ. हटन यांनी १६३१ च्या जनगणनेत असे केले.

भारतीय राज्यघटनेच्या कमल ३४१ नुसार राष्ट्रापतीच्या आदेशानुसार भारतातील काली जाती गटांना श्अनुसूचित जाती असे म्हटले आहे. वास्तविक पाहता 'अनुसूचित जाती' अशा नावाचा कोणताही एक जाती गट मुळात अस्तित्वात नव्हता 'अनुसूचित जाती' ही संकल्पना भारतात सर्व प्रथम सायन कमीशननेश बापरात आनली व त्याचा अंतर्भाव ब्रिटिश संसदेने भारतीय शासन विषयक इ.स. १९३५ च्या कायदयामध्ये 'Scheduld Caste' हा शब्द प्रयोग वापरुन केला. त्यानंतर सरकारने अनेक राज्यातील वर्गीकृत जातींची यादी तयार करुन जाहीर केली. ही यादी जशीच्या तशी डॉ. बाबासाहेब जनावरे ओढणे व त्याचे कातडे कालणे, लोरांनी त्या कातड्यावर प्रक्रिया करून कातडे कमविणे, मोच्यांनी जुनी फाटलेली चप्पल, बुटे शिवणे इत्यादी परिणामी यातूनच समाजाची व्यवसापानुसार विभागणी झाली.

महात्मा गांधी या जातीला 'हरिजन' म्हणतात. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी श्वगळलेल्या जातीश असा उल्लेख केला. काहींनी त्यांना 'मागासलेल्या जाती', 'सुपर–इंडियन्स' वगैरे जाती म्हणूनही संबोधले आहे. ज्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत. पहिली यादी १९३६ मध्ये प्रकाशित झाली आणि १९५७ मध्ये सुधारित करण्यात आली. यामध्ये सुमारे १५०० प्रजातींचा समावेश आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३४१ नुसार, ज्या सामाजिक समूहांना अनुसूचित जाती म्हणून संबोधले जाते त्यांनाच अनुसूचित जाती म्हणतात.

अशा प्रकारे अनुसूचित जातींचा उगम आणि विकास झाला आणि सध्या आपण ज्यांना अनुसूचित जाती म्हणतो त्यात १५०० जाती आहेत. यापैकी १२०० जाती चर्मकार आहेत आणि अनुसूचित जातीच्या एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे ७२टक्के लोक चर्मकार आहेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार, महार जाती महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींमध्ये प्रथम क्रमांकावर आहे, ज्याची लोकसंख्येच्या २६.१३ टक्के वाटा आहे. ३५.१६ टक्के लोकसंख्येसह मातंग (मांग) जात हा दुसरा सर्वात मोठा गट आहे. चर्मकार समाज २६.३६ टक्के लोकसंख्येसह तिसरा सर्वात मोठा गट आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार मोचाचा समावेश टॅनरीत करण्यात आला आहे. लोहार समुदायाची लोकसंख्या २.०७ टक्के आहे. दुसऱ्या शब्दांत, मांग, महार आणि चर्मकार यांची एकत्रित लोकसंख्या ६१.२६ टक्के आहे आणि उर्वरित ५६ जातींची एकत्रित लोकसंख्या ८.७१ टक्के आहे.

अनुसूचित जातीची आर्थिक व सामाजिक वैशिष्टयेः

भारताच्या आर्थिक आणि राजकीय संघटनेत जात हा एक महत्त्वाचा घटक आहे हे ऐतिहासिक सत्य प्रत्येक विचारवंताने मान्य केले आहे. धर्म आणि जातिव्यवस्थेच्या आधारावर भारतातील प्रत्येक गटामध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संबंध जोपासले जातात. 'जात' या शब्दाची उत्पत्ती स्पॅनिश आणि पोर्तुगीजमधून झाली आहे, जात (Castas) हा शब्द लॅटिन तपस या शब्दापासून आला आहे, त्यांचा आर्य वंश चारित्र्याने शुद्ध आहे, अनुसूचित जातींच्या सामाजिक आणि आर्थिक वैशिष्ट्यांचा तसेच त्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या समस्यांचा अभ्यास करताना जात घटकाचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. अन्यथा त्यांच्या समस्यांच्या संदर्भात केलेला अभ्यास एकांकी ठरेल.

लोकसंख्येबरोबरच लोकांनी गरजेनुसार वेगवेगळे व्यवसायही हाती घेतले. जसे की चर्मकारांनी पादत्राणे बनवणे, पाठीमागे दोरी बनवणे, चिंध्या बनवणे, महारांनी मृतांच्या संदर्भात केलेला अभ्यास एकाकी असेल. चतुर्भुज प्रणालीतील चार रंग गटांचे वर्गीकरण प्रामुख्याने विषमतेच्या मूळ संकल्पनेवर आधारित आहे. हे चार वर्ण सृष्टीच्या निर्मात्याने निर्माण केले आहेत. या चार वर्णांची धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्थिती त्यांचे राहणीमान, आहार, व्यवसाय इत्यादी ठरवून ठरते.

या संदर्भातील माहिती पुरूष सूक्त, धर्मसूत्र, आपस्तंब, वसिष्ठ सूत्र, वेद इत्यादी हिंदू धर्मग्रंथांमध्ये उपलब्ध आहे. या चार वर्णांपैकी पहिले वर्ण म्हणजे ब्राह्मण. होय, त्यांचे काम देवाची पूजा करणे, प्रार्थना करणे, न्याय देणे हे होते. दुसरे पात्र म्हणजे क्षत्रियाचे काम संरक्षण करणे, लढणे, सैनिक म्हणून सेवा करणे, तिसरा वर्ग वेश्या आहे, त्यांचे काम व्यापार आणि व्यवसाय आहे आणि शेवटचा वर्ग शूद्रांचे काम उच्च जातीची सेवा करणे आहे. आर्थिक आणि राजकीय संबंधांवर अनेक बंधने लादण्यात आली आहेत, ज्यामुळे चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचे रूपांतर बंद जातीव्यवस्थेत झाले आहे. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेने श्रमविभागणीच्या तत्त्वावर समाजाची चार गटात विभागणी करून समाजातील उच्चवर्णीयांना विशेषतः ब्राह्मणांना अनेक विशेष अधिकार दिले. यामुळे समाजातील दुर्बलांवर वर्चस्व गाजवून मोठ्या संख्येने दुर्बलांचे सामाजिक आणि आर्थिक शोषण करणे सोपे झाले. सर्वसाधारणपणे, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींमधील विशिष्ट लोक आणि जाती वेदांना प्रामुख्याने ब्राह्मण मानत नाहीत. त्यांना

सिंधू मंदिरात प्रवेश दिला जात नाही. जे हिंदू देवाची पूजा करत नाहीत, त्यांचा स्पर्श कुरूप मानला जातो, ज्यांचे मृतदेह पुरले जातात.

अस्पृश्यांची घरे आणि वस्त्या गावाबाहेर, भग्नावस्थेत, दपणभूमीत, जंगलात, डोंगरावर आहेत. या जातींचा एकमेकांशी संबंध नसावा. कायद्याने त्यांना रात्री गावात प्रवेश दिला जात नव्हता. मृत्यूच्या कड्यातून सुटका करून घेण्यासाठी त्यांना गावात बोलावण्यात आले. अन्नाच्या बाबतीत, ते इतरांवर अवलंबून असले पाहिजेत. त्यांचे कपडे मृतांच्या कपड्यांसारखे असावेत आणि त्यांचे दागिने काळ्या लोखंडाचे असावेत, ते सर्व बाबतीत अपूर्ण, अयोग्य मानले जातात. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेने (जातिव्यवस्था) केवळ सामाजिक जीवनावरच नव्हे तर अनुसूचित जातींच्या आर्थिक जीवनावरही अनेक बंधने आणि अटी लादल्या. त्यांनी मालमत्ता संपादन करण्याचे नियम ठरवले. अनुसूचित जातींचा निश्चित व्यवसाय म्हणजे श्रेष्ठांची सेवा करणे, या सेवेच्या बदल्यात ते जे वेतन देतात त्यावर उदरनिर्वाह करणे, सामान्यतः मजुरी जास्त करणे, प्रामुख्याने उष्टे आणि शिळे अन्न, फाटलेले कपडे, अंथरूण, इत्यादी नमूद केलेल्या गोष्टी अनुसूचित जातीच्या बाबतीतले स्पष्टीकरणे होत. अशा प्रकारे, अनुसूचित जातींचे भारतात दीर्घकाळापासून अशा प्रकारे शोषण आणि पिळवणूक केली जात असे.

अनुसूचित जाती किंवा भारतीय समाजातील दर्जा आणि अधिकारांच्या शिडीवरील ही शेवटची पायरी आहे. उच्चवर्णीयांना सर्व स्तरावर स्वतःहून कनिष्ठ समजले जाते. अनुसूचित जातीचे लोक प्रामुख्याने ग्रामीण तसेच शहरी भागात झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात. या जातीच्या सामाजिक–आर्थिक वैशिष्ट्यांचे अनेक विचारवंत आणि आयोगांनी विश्लेषण केले आहे. ते खालीलप्रमाणे आहेत.

१. खेड्यापाड्यात राहणार्या अनुसूचित जातींना त्यांच्या स्वेच्छेने स्वतंत्रपणे कोणताही व्यवसाय किंवा व्यवसाय करता येत नाही. कारण जातीव्यवस्थेने अनुसूचित जातींवर अस्पृश्यतेचा शिक्का मारून त्यांचे व्यवसाय निश्चित केले आहेत. साधारणपणे, अनुसूचित जातीतील बहुतेक लोक जमीनदार, शेतमजूर आणि कामगार असतात. जे रोजगारासाठी पूर्णपणे उच्चवर्णीयांवर अवलंबून आहेत. त्यांच्या कामाचा मोबदला हा उच्चवर्णीयांना विचारात घेऊन ठरवला जातो. त्यांच्यात बार्गेनिंग पॉवरचा अभाव मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. त्यांनी केलेल्या कामासाठी त्यांना कमी मोबदला दिला जातो.

२. प्रामुख्याने अनुसूचित जाती हे सक्तीचे मजूर आहेत. ते गुलाम कामगार आहेत आणि अनेक प्रकारची गुलामगिरी करतात. ते सामाजिक जीवनापासून पूर्णपणे अलिप्त आहेत. निरपेक्ष गरिबी, अज्ञान, दुर्बलता ही त्यांची अनेक शतके सामान्य वैशिष्ट्ये आहेत. अनुसूचित जातीच्या लोकांना अत्यंत कमी आणि निकृष्ट अन्नाच्या बदल्यात घृणास्पद, निकृष्ट, निकृष्ट व्यवसायात गुंतावे लागते. ते हंगामाच्या शेवटी किंवा हंगामाच्या शेवटी देखील दिले जातात.

३. अनुसूचित जाती अलीकडे अल्पभूधारक, अल्पभूधारक शेतकरी बनल्या असल्या, तरी तेथे भूमिहीन शेतमजूर मोठ्या संख्येने आहेत. त्यांची कोणत्याही दृष्टिकोनातून उच्चवर्णीयांशी तुलना होऊ शकत नाही. अनुसूचित जातीतील अल्पसंख्याक शेतकरी आणि शेतमजूर आणि सवर्ण अल्पसंख्याक शेतकरी आणि शेतमजूर यांना समान मानले जात नाही. कारण गावातील अनुसूचित जाती या सर्वात कनिष्ठ जाती म्हणून ओळखल्या जातात. त्याचप्रमाणे अनुसूचित जातीतील कामगारांना त्यांच्या जातीमुळे कमी वेतन दिले जाते.

४. भारतातील अनुसूचित जाती प्रामुख्याने समाजातील दुर्बल घटकातील आहेत. अनुसूचित जाती प्रामुख्याने दारिद्र्यरेषेखाली जगत आहेत. त्यांच्याकडे स्वतःची खूप कमी मालमत्ता आहे आणि हे लोक सामान्यतः पारंपारिक पद्धतीने शेतमजुरी आणि अनुषंगिक व्यवसाय करतात. निरक्षरता, अज्ञान, आर्थिक मागासलेपण, कर्ज, इतर मालमत्ता, मोठी सामाजिक बंधने, कमी सामाजिक प्रतिष्ठा, सामाजिक बदनामी, सामाजिक आणि आर्थिक शोषण ही सर्व अनुसूचित जातींची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

५. बहुतेक अनुसूचित जातींना त्यांच्या दैनंदिन उदरनिर्वाहासाठी दीर्घकाळ काम करावे लागते. असे असले तरी, एखाद्याची मालकी असणे अजूनही सरासरी व्यक्तीच्या आवाक्याबाहेर आहे. पारंपारिक व्यवसायातून भाकरी मिळविण्यासाठी त्याचा बराचसा खर्च होतो. कारण जातिव्यवस्थेने त्यांच्या व्यावसायिक गतिमानतेवर कठोर निबंध ठेवले आहेत. त्यांच्या व्यवसायाची गतिशीलता खूपच कमी आहे. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे, शिक्षणाच्या सोयी, विशेषतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालील

चळवळीमुळे त्यांची व्यावसायिक गतिमानता खूप वाढली. दोन खांबांमधील हा एक महत्त्वाचा फरक असला तरी, इतरांपेक्षा त्यात कमी व्यावसायिक गतिशीलता असल्याचे दिसते.

६. अनुसूचित जातींच्या कनिष्ठ सामाजिक स्थितीमुळे, जातीव्यवस्थेमुळे त्यांना कोणत्याही प्रकारची स्वायत्तता मिळाली नाही. अलीकडच्या काळात त्यांना शैक्षणिक आणि सामाजिक जाणीव होत असल्याने ते त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय हक्कांची मागणी करत आहेत. तेव्हा त्यांना भयंकर अपमानाला सामोरे जावे लागते.

निष्कर्ष:

या सर्व वैशिष्ट्यांवरून हे स्पष्ट होते की अनुसूचित जाती इतर कोणत्याही जातीपेक्षा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीयदृष्ट्या अधिक मागास आणि मागासलेल्या आहेत. त्यांना सर्व प्रकारच्या उपभोग आणि संपत्तीपासून दूर ठेवण्यात आले आहे. त्यांना रोजगार आणि समान संधी नाकारण्यात आल्याने त्यांच्या गरिबीवर परिणाम झाला आहे. यासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे मत पूर्णपणे बरोबर वाटते की एखादी व्यक्ती आर्थिक वंचित राहिल्याशिवाय किंवा सामाजिक व आर्थिक शोषणाला बळी पडल्याशिवाय त्याचे अंगभूत गुण आणि कौशल्ये विकसित करू शकत नाही. नेमकी हीच परिस्थिती अनुसूचित जातीच्या सामाजिक आणि आर्थिक असुरक्षिततेला कारणीभूत ठरली आहे. अनुसूचित जातींना त्यांच्या संकटातून बाहेर काढण्यासाठी, त्यांना समान संधी आणि दर्जा देण्यासाठी, त्यांना सर्व प्रकारच्या शोषणातून मुक्त करण्यासाठी, सुरक्षित निवारा, आरोग्य, शैक्षणिक सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी भारत सरकारने प्रयत्न केले असले तरी, त्यांची दयनीय अवस्थेत सुधारणा झालेली नाही. स्वातंर्त्या नंतरच्या इतक्या वर्षांच्या आर्थिक नियोजनानंतर देखील त्यांच्या परिस्थितीत फारसे बदल झाल्याचे दिसून येत नाही.

संदर्भ:

1. Christophe Jaffrelot, 'Dr Ambedkar and Untouchability: Analysing and Fighting Caste', ISBN: 1850654492, 9781850654490, C. Hurst & Co. Publishers, 2005
2. Ambedkar B.R., Annihilation of Cast Bheem Patrika Pubications, Juliundur City 1968
3. Domat, Cast Stystem and It's Implications Paladin, London 1972
4. Ghurya G.S. Caste Class & Occupation, Popular Prakashan, Bombay, 1970.
5. Shanta Kumari 'Scheduld Cast & Welfare Measures' Classical Publishing house, Reprinted, New Delhi, 1992.
6. महाराष्ट्र हरिजन सेवक संघ, 'हरिजन सेवक संघाची अस्पृश्यता निवारण पाहणी', महाराष्ट्र हरिजन सेवक संघ मे १९७०.

LBP PUBLICATION